

Henryka Ilgiewicz
Instytut Badań Kultury Litwy
Wilno, Litwa
ilgiewicz@mail.ru
 0000-0002-4504-5638

Wydawnictwo Magistratu miasta Wilna „Biblioteczka Wileńska” (1929–1938)

Abstrakt: Wydawnictwo seryjne Magistratu miasta Wilna „Biblioteczka Wileńska” ukazywało się w latach 1929–1938. Inicjatywa jego wydania pochodziła od Komisji Kulturalno-Oświatowej Wileńskiej Rady Miejskiej. Wydawnictwo miało na celu zachęcenie naukowców do podjęcia badań różnych aspektów historii miasta Wilna i szerzenia takiej wiedzy w szerokich kręgach społeczeństwa. W latach 1929–1938 wydano w tej serii dziewięć książek. Ich autorami, za wyjątkiem profesora Uniwersytetu Stefana Batorego, historyka literatury Stanisława Pigonia oraz kierownika Archiwum Wojskowego w Warszawie, majora Bolesława Waligóry, byli młodzi badacze, absolwenci Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie: Maria Łowmiańska, Sara Rabinowiczówna, Janina Rodkiewiczówna, Stefan Rosiak, Irena Zaleska-Stankiewiczowa, Bogumił Zwolski, Leonid Żytkowicz. Ich prace wniosły znaczący wkład do poznania dziejów miasta Wilna i do ogólnego dorobku naukowego wileńskich historyków w okresie międzywojennym.

Słowa kluczowe: Wilno, wydawnictwo seryjne, Magistrat miasta Wilna, historia miasta Wilna, absolwenci Uniwersytetu Stefana Batorego

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wydawnictwa seryjnego Magistratu miasta Wilna „Biblioteczka Wileńska”, wydawanego w latach 1929–1938, inicjatorów i celów jego założenia, opublikowanych w nim prac naukowych, ich autorów oraz opinii współczesnych im recenzentów, a także znaczenia tych publikacji dla poznania dziejów miasta Wilna i wzbogacenia ogólnego dorobku naukowego wileńskich uczonych w okresie międzywojennym. Artykuł został napisany na podstawie źródeł archiwalnych, publikacji „Biblioteczki Wileńskiej”, recenzji zamieszczanych na łamach wydawanego przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie czasopisma „Ateneum Wileńskie”, prac autorów polskich.

Publikacje w „Biblioteczce Wileńskiej”

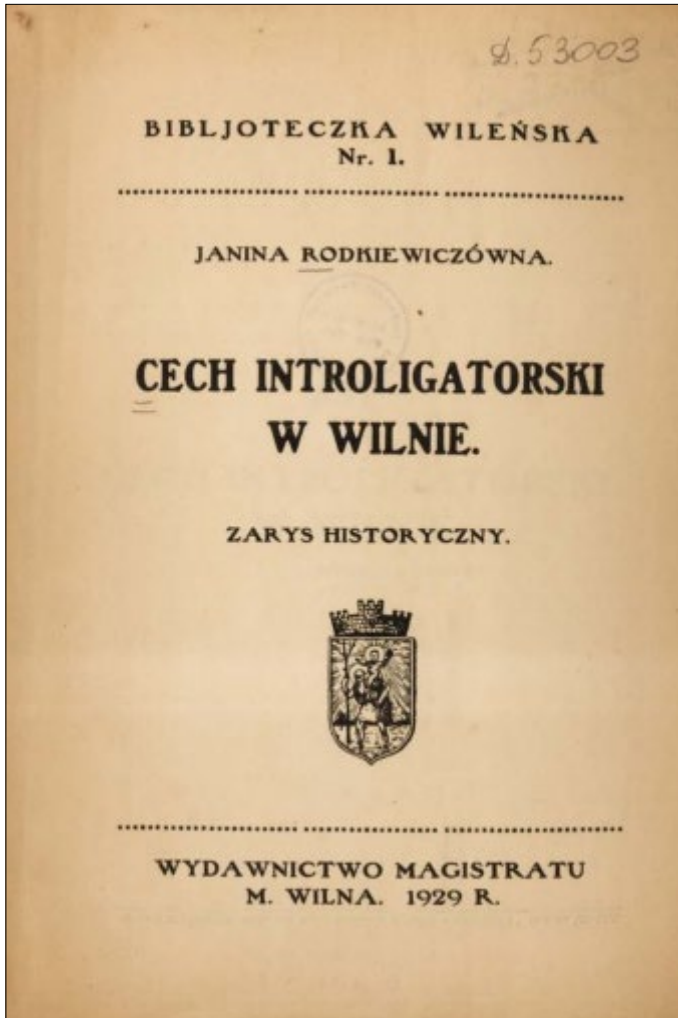
Inicjatywa założenia wydawnictwa seryjnego Magistratu miasta Wilna „Biblioteczka Wileńska” pochodziła od Komisji Kulturalno-Oświatowej Wileńskiej Rady Miejskiej. Przewodniczący Komisji, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego Stefan Ehrenkretz tak oto określił jego cele:

Rozpoczynając wydawnictwo „Biblioteczki Wileńskiej” pragniemy przyczynić się do pogłębienia znajomości Wilna i ludzi, którzy w nim i dla niego pracowali lub duchowo z nim byli związani. Jednocześnie dążymy do zachęcenia młodszego pokolenia pracowników naukowych do zwracania swych badań w kierunku poznania dziejów miasta naszego. Stąd, obok prac wybitnych i znanych ze swej działalności na polu naukowym pisarzy, umieszczać będziemy wyniki badań młodszego pokolenia, dopiero pierwsze kroki stawiającego na polu pracy naukowej. Biblioteczka więc nasza będzie spłaceniem długu, zaciągniętego wobec dawnych pokoleń, a zarazem podniętą do poznania i badania przeszłości naszej stolicy. Magistrat i Rada Miasta Wilna, podejmując to wydawnictwo, oddaje je w ręce czytelników z wiarą, że dojdzie ono do rąk tych, którzy miasto nasze i dzieje jego ukochoali¹.

Serię zapoczątkowała wydana w 1929 r. książka absolwentki Wydziału Humanistycznego USB Janiny Rodkiewiczówny *Cech intrologatorski w Wilnie. Zarys historyczny*. Była to jej praca dyplomowa (nauczycielska) napisana pod kierunkiem prof. Kazimierza Chodynickiego i prof. Stanisława Kościółkowskiego. Autorka w oparciu o źródła archiwalne i drukowane oraz literaturę naukową przedstawiła zarys dziejów cechu intrologatorskiego w Wilnie, skład osobowy, wybitniejszych jego przedstawicieli, sprawy finansowe, stosunek członków cechu do Kościoła i władz miasta, walkę z partaczami, to jest rzemieślnikami nienależącymi do cechu.

1 S. Ehrenkretz [Słowo wstępne], [w:] J. Rodkiewiczówna, *Cech intrologatorski w Wilnie. Zarys historyczny*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 1, s. 1.

Karta tytułowa książki Janiny Rodkiewiczówny
Cech introligatorski w Wilnie. Zarys historyczny, Wilno 1929

Badany przez Rodkiewiczówną cech introligatorski w Wilnie powstał najprawdopodobniej w końcu XVI lub na początku XVII w., chociaż introligatory w Wilnie byli obecni już wcześniej. Pierwszymi ludźmi, którzy oprawiali książki w Wilnie, byli zakonnicy. Co się tyczy świeckich introligatorów, to, sądząc ze wzmianek w źródłach, pojawili się oni w Wilnie w wieku XVI, kiedy pod wpływem reformacji i szerzącej się oświaty szybko wzrastało zapotrzebowanie na książki. Większość pierwszych introligatorni znajdowała się przy księgarniach, księgarze bowiem obok sprzedaży książek zajmowali się też ich

oprawianiem. Oprócz introligatorów-księgarzy i introligatorów posiadających własne warsztaty na mieście, byli też introligatorzy pracujący po domach zamężnych miłośników książek, którzy mogli sobie pozwolić na własne biblioteki i na utrzymanie introligatorów².

Rozwój cechu introligatorskiego, jak i innych cechów wileńskich hamowały klęski, jakie dotknęły miasto na początku i w połowie XVII w. (pożar Wilna w 1610 r., inwazja moskiewska w latach 1655–1661). Członkowie cechu musieli walczyć z rozprężeniem wewnątrz cechu oraz z licznymi rzemieślnikami nienależącymi do cechu. Dopiero w drugiej połowie XVII w. rzemiosło introligatorskie znacząco się rozwinęło. Jednak z końcem XVII w. z powodu nowych klęsk, które spadły na miasto, cech introligatorski znowu silnie podupadł i podniósł się dopiero w II połowie XVIII w.³

Z nowymi trudnościami zetknęli się introligatorzy wileńscy po rozbiorach Rzeczypospolitej w końcu XVIII w., kiedy Wilno znalazło się w zaborze rosyjskim. Pod presją rosyjskich władz cechy wileńskie w XIX w. przekształciły się w związki rzemieślnicze o ograniczonym samorządzie. Były one podległe Naczelnemu Zarządowi Rzemieślniczemu, który podlegał Rządowi Gubernialnemu, Zarządowi Miejskiemu i Radzie Miejskiej. Po 1840 r. oprócz chrześcijańskiego powstał w Wilnie żydowski cech introligatorski. W 1885 r. oba cechy połączyły się w jeden chrześcijańsko-żydowski cech introligatorski, jednak i ten w 1893 r. został skasowany przez władze rosyjskie⁴.

W tym samym 1929 r. jako druga pozycja „Biblioteczki Wileńskiej” ukazał się zbiór prac historyka literatury, profesora USB Stanisława Pigońa *Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie*, poświęcony przypadającej w tymże roku 350. rocznicy założenia i 10. rocznicy wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. Profesor S. Pigoń pisał we wstępie:

Przy tej sposobności niejednokrotnie uwaga publiczna zwracać się będzie w czasy minione, zatrzymywać przy wielkich imionach tych pracowników, którzy sławę Wszechnicy naszej tak wysoko podźwignęli. Zbiór niniejszy może się nieco przyczynić do takiego zwrócenia twarzy w przeszłość, może się stanie drobnym ogniwickiem wiążącym dawność z dzisiejszością w jedną nierozzerwalną całość⁵.

Zbiór zawiera 15 niedużych prac, nazywanych przez samego autora „szkicami obyczajowymi i literackimi”. Pigoń snuł w nich rozważania głównie o sprawach oświaty z początku XIX w., w szczególności o dawnym Uniwersytecie

2 Tamże, s. 5–7.

3 Tamże, s. 8–11.

4 Tamże, s. 12–18.

5 S. Pigoń, *Z dawnego Wilna: Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 2, s. VIII.

Wileńskim, jego profesorach i studentach. Część szkiców poświęcił najwybitniejszemu absolwentowi dawnego uniwersytetu wileńskiego – Adamowi Mickiewiczowi, jego poezji oraz pomysłom uwiecznienia pamięci poety w Wilnie. Są to szkice: *Sztambuch Maryli*⁶; *Postawa religijna młodego Mickiewicza: na stulecie I tomu jego poezji*⁷; *Przed odjazdem w „daleką, nieznaną drogę”*⁸; *Kilka słów o tzw. Madonnie Mickiewicza w Dukaszach*⁹; *Pierwszy pomysł pomnika Adama Mickiewicza w Wilnie*¹⁰.

W zbiorze znalazły się również szkice o życiu na zesłaniu w Orenburgu bliskiego przyjaciela Mickiewicza, filomaty i filarety, poety Tomasza Zana¹¹, towiańczyku Janie Andrzeju Ramie¹², opinii uczonych Uniwersytetu Wileńskiego o badaniach etnograficznych, prowadzonych przez Zoriana Dołęgę-Chodakowskiego¹³ projekcie katedry języka litewskiego w dawnym Uniwersytecie Wileńskim¹⁴, cenzurze i prasie wileńskiej z tego okresu¹⁵, życiu akademickiej młodzieży¹⁶, polsko-rosyjskim naukowcu, historyku pochodzenia ukraińskiego Apollonie Skalkowskim¹⁷, a także o walce o szkołę polską w zaborze rosyjskim¹⁸.

Znaczący wkład w poznanie dziejów Wilna wniosła opublikowana w 1929 r. w serii „Biblioteczka Wileńska” książka absolwentki USB Marii Łowmiańskiej *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*. Była to jej rozprawa doktorska, napisana pod kierunkiem prof. Kościałkowskiego. Na podstawie tej pracy, bardzo dobrze ocenionej przez promotora, prof. Kościałkowskiego i prof. Janusza Iwaszkiewicza¹⁹, oraz zdanych egzaminów doktorskich M. Łowmiańska w 1931 r. na Wydziale Humanistycznym USB uzyskała stopień naukowy doktora filozofii w zakresie historii²⁰.

6 Tamże, s. 75–85.

7 Tamże, s. 86–92.

8 Tamże, s. 93–104.

9 Tamże, s. 143–150.

10 Tamże, s. 151–163.

11 Tamże, s. 105–114.

12 Tamże, s. 135–163.

13 Tamże, s. 1–22; Zorian Dołęga-Chodakowski, właściwie Adam Czarnocki (1784–1825), etnograf, badacz starożytności słowiańskich, członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zob. Chodakowski Zorian Dołęga, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. T. 1: *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 49.

14 S. Pigoń, *Z dawnego Wilna...*, s. 23–28.

15 Tamże, s. 29–42.

16 Tamże, s. 43–54.

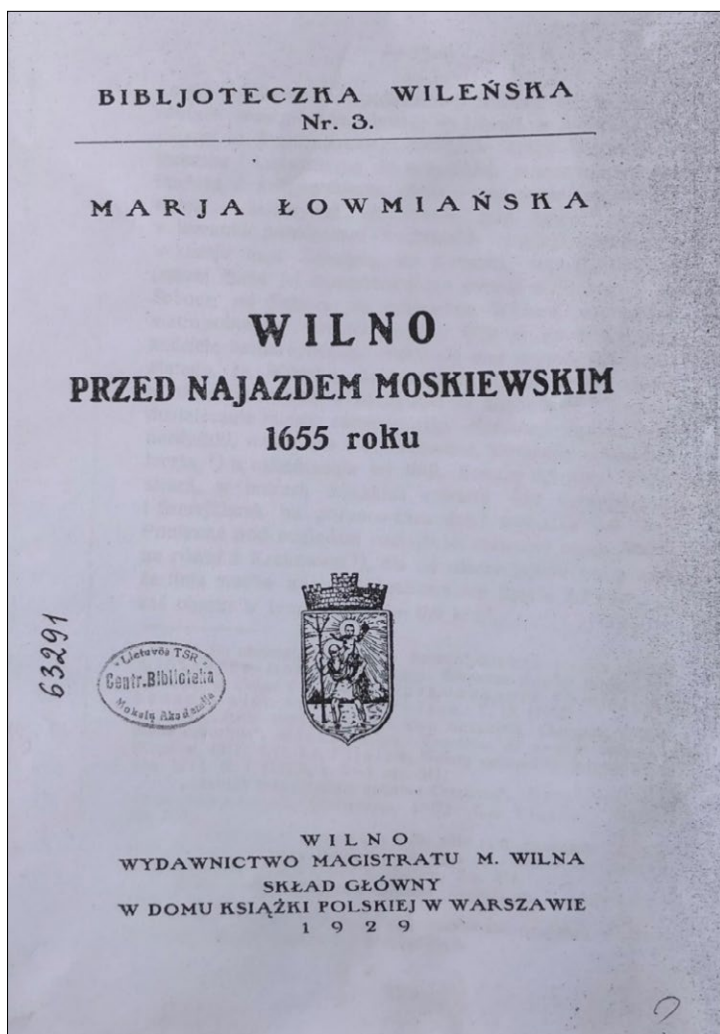
17 Tamże, s. 115–123.

18 Tamże, s. 124–134.

19 Lietuvos centrinių valstybės archyvas (Państwowe Archiwum Centralne Litwy, dalej: LCVA), sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Ocena pracy p. Marii Łowmiańskiej pt. „Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku”, k. 5–6.

20 LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Wilno, 14 marca 1931 roku, Do Pana Dziekana Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Podanie Marii Łowmiańskiej,

Karta tytułowa książki Marii Łowmiańskiej
Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku, Wilno 1929

absolwentki USB o dopuszczenie jej do egzaminów doktorskich w zakresie historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, k. 112; LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Protokół z egzaminu doktorskiego p. Marii Łowmiańskiej z historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, dn. 24 czerwca 1931 r., k. 3-4; LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Dyplom doktora filozofii w zakresie historii, wydany Marii Pelagii Łowmiańskiej z domu Plackowskiej przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Wilno, 30 kwietnia 1932, k. 1.

Książka Łowmiańskiej, napisana na podstawie literatury naukowej, licznych źródeł drukowanych i rękopiśmiennych, zawiera wstęp, trzy rozdziały oraz skorowidz osób i miejscowości²¹. W rozdziale pierwszym autorka opisuje rozległość Wilna w połowie XVII w. wewnątrz murów obronnych, jego przedmieścia, fortyfikacje, ulice i zaułki, świątynie, szpitale, gród. Wedle autorki linia obronnych murów wileńskich, wzniesionych między rokiem 1503 a 1522, liczyła 2,9 km długości, przestrzeń zawarta w murach miejskich wynosiła 0,8 km². Trudniej było ustalić rozległość Wilna łącznie z przedmieściami, znajdującymi się poza murami miasta i niemającymi stałych granic. W połowie wieku XVII istniały takie przedmieścia Wilna, jak: Rossa, Szerejkiszki (Szerekiszki), Zarzecze, Antokol, Subocz. Nie wiadomo natomiast, w jakim stopniu była zamieszкана wówczas miejscowość za Wilią naprzeciw grodu, nosząca nazwę Rybaki. W każdym razie, zaznacza autorka, rozległość miasta jak na owe czasy była znaczna²².

Dalej Łowmiańska na podstawie źródeł, głównie planu obwarowań miasta Wilna sporządzonego w 1648 r. przez inżyniera wojskowego i kartografa Fryderyka Getkanta (łac. Fridericus Getkant), próbuje odtworzyć stan murów miejskich przed inwazją moskiewską w 1655 r. Mur miejski wileński, chociaż daleki od groźnej okazałości obwarowań innych miast europejskich, był dość wysoki i masywny, zaopatrzony w górnej części w jeden rząd podłużnych, prostopadłych strzelnic, co świadczyło o istnieniu platformy od strony miasta, na której podczas oblężenia rozlokowywano działa i obsługującą je załogę. Na planie Getkanta zaznaczono dziewięć bram: Marii Magdaleny (Mokrą), Bernardyńską, Ostrą, Rudnicką, Spaską, Subocz, Tatarską, Trocką, Wilejską (Wileńską). Oprócz bram były w murze furty, przebite dla wygody ludności. Na planie Getkanta zaznaczono jedną taką furkę, widocznie znaczniejszą, wiodącą ku Wilence, cokolwiek na północ od bramy Subocz. W aktach z drugiej połowy XVII w. są wzmianki o furcie przy cerkwi metropolitalnej. Nad murami wznosiły się trzy baszty, z których pierwsza znajdowała się między bramami Rudnicką i Ostrą, druga na północ od bramy Subocz, trzecia między bramami Spaską i Bernardyńską. Baszty i potężniejsze bramy na skutek znacznego wysunięcia poza mury umożliwiały obronę flankową obwarowań, jednak ich liczba nie mogła być wystarczającą²³.

Przy całej niedostateczności obwarowań wileńskich były one w dodatku źle utrzymywane. Czując się przez długi czas na ogół bezpiecznie od wroga zewnętrznego, zapuszczono nie tylko miejskie umocnienia – zamki wileńskie również straciły swój charakter obronny. Toteż w czwartym dziesięcioleciu

21 M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 3.

22 Tamże, s. 16–20.

23 Tamże, s. 20–30.

XVII w., gdy wzrosło zagrożenie ze strony Moskwy i Tatarów, powstała potrzeba umocnienia systemu obronnego Wilna. Wyremontowano mury i zabezpieczono je przez wzniesienie drugiej linii obronnej z wałów i palisad, osłaniających linię obronną wewnętrzną, zbyt słabą w stosunku do nowych środków ataku. Oczyszczono i prawdopodobnie pogłębiono biegnącą wzdłuż linii zachodniej fosę, napełnianą wodą z licznych źródeł podmiejskich. Do pracy przy naprawie fortyfikacji stanęli wszyscy mieszczanie i wszyscy zostali obciążeni poborami na ten cel. Jednak system obrony Wilna okazał się zbyt słaby i nie wytrzymał ataku wojsk moskiewskich. Miasto w 1655 r. było zajęte i przez sześć lat przebywania w nim Rosjan (1655–1661) doszczętnie obrabowane oraz silnie zniszczone²⁴.

Uwagę przybywających do Wilna kupców i podróżników zwracały liczne świątynie. Łowmiańska wymienia 23 kościoły katolickie, jakie były w połowie XVII w. w Wilnie, siedem cerkwi unickich, cerkiew prawosławną św. Ducha z monasterem męskim i żeńskim oraz szpitalem, dwa zbory protestanckie (kalwiński za murami miejskimi na północ od Bramy Trockiej i luterański przy ul. Niemieckiej), synagogę przy ul. Żydowskiej oraz meczet na Łukiszkach²⁵.

Obok świątyń najokazalej przedstawiały się w mieście gmachy Akademii jezuickiej (Uniwersytetu). Zajmowały one znaczny obszar przylegający do kościoła Św. Jana na wschodzie, ograniczony ulicą Świętojańską na południu, Biskupią na zachodzie i Skopówką na północy. Gród wileński, rozłożony u stóp Góry Zamkowej z ruinami starego zamku i kościoła na szczycie, obejmował oprócz zamku dolnego i kościoła katedralnego budowle publicznego użytku, w których mieściły się sądy państwowe, więzienie, cekhausz itp.²⁶

Rozdział drugi poświęcony jest mieszkańcom Wilna, ich stosunkom wyznaniowym, narodowościowym i kulturalnym, a także życiu codziennemu i gospodarczemu, rozwojowi handlu i rzemiosł, cechom i organizacjom kupców oraz ich znaczeniu w życiu miasta. Według ustaleń autorki w połowie XVII w. Wilno miało ok. 14 tys. mieszkańców, w tym ok. 12 tys. chrześcijan (katolików, protestantów, prawosławnych i unitów) oraz ok. 2 tys. wyznawców innych religii – Żydów i muzułmanów²⁷.

W rozdziale trzecim Łowmiańska pisze o władzach miejskich i ich funkcjach, świadczeniach mieszczan na rzecz miasta i państwa, organizacji zarządu skarbowości, dochodach i wydatkach miejskich²⁸.

Podsumowując swe rozważania, Łowmiańska zaznacza, że do 1655 r. rozwój miasta Wilna nie wykazywał oznak upadku – rozwijały się rzemiosło i handel,

24 Tamże, s. 31–33.

25 Tamże, s. 38–55.

26 Tamże, s. 61–65.

27 Tamże, s. 71–134.

28 Tamże, s. 135–185.

sprawnie funkcjonowały władze miejskie. Dopiero okupacja moskiewska w latach 1655–1661 dokonała zwrotu w życiu ekonomicznym miasta na skutek zniszczeń spowodowanych najpierw wypadkami wojennymi, a następnie rabunkowym gospodarzeniem okupantów w zajęтым mieście. Po ustąpieniu wojsk moskiewskich trzeba było miasto z dużym trudem odbudowywać przy wyczerpanych siłach i zasobach materialnych, w warunkach ogólnego pogorszenia się sytuacji gospodarczej w kraju²⁹.

W 1932 r. ukazała się czwarta pozycja „Biblioteczki Wileńskiej” – książka absolwentki Wydziału Humanistycznego USB Sary Rabinowiczówny *Wilno w powstaniu roku 1830/1831*³⁰. Była to jej praca magisterska napisana i obroniona w 1831 r.³¹ Paroletnia przerwa między wydaniem kolejnych pozycji serii była spowodowana trudnościami finansowymi z powodu światowego kryzysu gospodarczego. Wybór tematu pracy magisterskiej i jej opublikowanie w „Biblioteczce Wileńskiej” były związane z obchodami 100. rocznicy powstania listopadowego. Prof. Kościałkowski, polecając do druku pracę Rabinowiczówny, sądził, że przyczyni się ona do lepszego poznania wypadków 1830/1831 roku w Wilnie. W słowie wstępnym do książki profesor pisał:

Wypadki te, mgłą czasu gęsto zasnutę, ciężarem późniejszych przeżyć i sierpień narodowych przytłoczone, niemal całkowicie przygasły w pamięci społeczeństwa wileńskiego [...]. Nieznany jest dzisiejszemu ogółowi sam przebieg wydarzeń wileńskich z r. 1831, nieznane miejsce trwania i grzebania straconych czy poległych wówczas patriotów, zapomniane niemal zupełnie nawet ich imiona³².

Praca Rabinowiczówny oparta jest przeważnie na materiałach archiwalnych, znajdujących się wówczas w Archiwum Państwowym Wileńskim, a pochodzących z kancelarii generał-gubernatora wileńskiego. W większości są to: rozporządzenia i protokoły władz rosyjskich miejscowych oraz centralnych, korespondencja urzędowa, tajne raporty żandarmerii wileńskiej. Drugą ważną grupę stanowią materiały Komisji Śledczej, powołanej do określenia stopnia winy osób, przynależnych do powstania i do sekwestru ich majątku. Komisja ta urzędowała w Wilnie od jesieni 1831 do roku 1835. Autorka korzystała także z pamiętników i wspomnień uczestników powstania³³.

29 Tamże, s. 184–185.

30 S. Rabinowiczówna, *Wilno w powstaniu roku 1830/1831*, Wilno 1932, Biblioteczka Wileńska, nr 4.

31 *Wykaz tematów rozpraw doktorskich oraz prac magisterskich i nauczycielskich w zakresie historii, przyjętych w latach 1923–1939 przez Komisję Egzaminacyjną Wydziału Humanistycznego USB*, zest. B. Zwolski, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Sluchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno 1933, s. 371.

32 S. Rabinowiczówna, *Wilno w powstaniu roku 1830/1831...*, s. 1–2.

33 Tamże, s. 3–7.

Po przeanalizowaniu źródeł, pamiętników i opracowań autorka w rozdziale pierwszym książki przedstawia sytuację w Wilnie przed wybuchem powstania w 1830 r., reakcję wilnian na wieść o wybuchu powstania w Królestwie Polskim, postępowanie władz rosyjskich³⁴. W rozdziale drugim pisze o powołaniu Komitetu Wileńskiego i związkach młodzieży akademickiej oraz ich udziale w powstaniu³⁵. W rozdziale trzecim rozpatruje sprawę Jana Kudrewicza i jego współtowarzyszy, których celem było wywołanie powstania w mieście. Spisek ten powstał w początku marca 1831 r., został wykryty przez władze rosyjskie i zlikwidowany w początku kwietnia tego roku³⁶. W rozdziale czwartym Rabinowiczówna opisuje położenie w Wilnie w kwietniu i maju 1831 r. Wówczas wielu patriotycznie nastawionych wilnian, nie widząc możliwości wszczęcia powstania w samym Wilnie, wyjechało z miasta i dołączyło do oddziałów powstańczych działających w innych miejscowościach³⁷.

W zakończeniu autorka zastanawia się nad przyczynami niepowodzenia planu wszczęcia powstania w samym Wilnie. Jej zdaniem główną tego przyczyną była duża przewaga sił rosyjskich. Na początku kwietnia 1831 r. załoga rosyjska w Wilnie wynosiła przeszło 3 tysiące żołnierzy, a generał-gubernator prosił jeszcze o dodatkowe posiłki. Ponadto załozce wileńskiej udzielały pomocy oddziały wojsk rosyjskich, dążące przez Wilno do Królestwa Polskiego. Nie mogąc o własnych siłach uwolnić się od Rosjan, mieszkańcy Wilna pokładali nadzieję w wyprawie polskiego wojska powstańczego pod dowództwem generałów Chłapowskiego, Giełguda i Dembińskiego na Litwę. Jednak wyprawa ta skończyła się niepowodzeniem. Po tym, jak w bitwie 19 VI 1831 r. w górach Ponarskich oddziały powstańcze poniosły porażkę i musiały wycofać się, upadły wszystkie nadzieje wilnian na oswobodzenie się spod panowania rosyjskiego³⁸.

W 1933 r. wydano piątą książkę serii – Leonida Żytkowicza *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805), z ilustracjami i planem*³⁹. Na podstawie tej pracy, ocenionej przez profesorów Iwaszkiewicza i Kościałkowskiego jako „bardzo dobra” oraz zdanych egzaminów Żytkowicz w tym samym 1933 r. na Wydziale Humanistycznym USB uzyskał stopień magistra filozofii w zakresie historii⁴⁰. Polecając do druku rozprawę magisterską Żytkowicza, prof. J. Iwasz-

34 Tamże, s. 8–29.

35 Tamże, s. 30–66.

36 Tamże, s. 67–107.

37 Tamże, s. 108–132.

38 Tamże, s. 139–143.

39 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805), z ilustracjami i planem*, Wilno 1933, Biblioteczka Wileńska; nr 5.

40 LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1557, Komisja egzaminacyjna Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego dla egzaminów magisterskich [Protokoły egzaminów, złożonych przez Leonida Żytkowicza], k. 1–16; LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1557, Ocena pracy magisterskiej Leonida Żytkowicza, studenta Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana

kiewicz wyrażał przekonanie, że pozwoli ona szerszemu ogółowi czytelników na poznanie pewnego fragmentu przeszłości Wilna, a tym samym niniejszy tom „Biblioteczki Wileńskiej” spełni należycie zadanie, do którego wydawnictwo to powołane zostało⁴¹.

Praca Żytkowicza zawiera przedmowę, napisaną przez profesora Iwaszkiewicza, wstęp, trzy rozdziały oraz wykaz źródeł archiwalnych. We wstępie Żytkowicz omawia literaturę i źródła, w rozdziale pierwszym – czas i przyczyny obwarowania miasta Wilna w początku XVI w., potwierdzając w zasadzie ustalenia M. Łowmiańskiej⁴².

W rozdziale drugim Żytkowicz, powołując się na akwarele Franciszka Smuglewicza oraz sporządzony w 1802 r. przez pisarza Magistratu Franciszka Krupowicza „Inwentarz domów i budowli publicznych m. Wilna”, opisuje stan obwarowań wileńskich przed ich zburzeniem. Mury wileńskie, w końcu XVIII w. znajdujące się w zanedbaniu, poważnie ucierpiały w 1794 r. podczas walk powstańców z wojskami rosyjskimi. Po zdobyciu Wilna w sierpniu 1794 r. rosyjski generał Bohdan Knorring nakazał naprawić mury na koszt mieszkańców, którzy wydali na to ponad 18 tys. złotych polskich pochodzących ze składki. Zamurowano wtedy spowodowane bombardowaniem wylomy w murze, zreperowano uszkodzenia bram Trockiej, Wileńskiej i Spaskiej. Baszta, znajdująca się na północ od bramy Subocz, była już w tym czasie w znacznej części zburzona. Sama zaś brama Subocz znajdowała się w stosunkowo dobrym stanie. Zbudowana w kształcie dużego czworoboku, miała cztery piętra. Na dole była sklepiona brama przejazdowa, nad nią mieściła się kiedyś izdebka kata miejskiego, ostatnie dwa piętra tworzyły występy, zaopatrzone w machikuły dla obrony pionowej. Z frontu i boków widniały dwa rzędy strzelnic pionowych. Brama Ostra składała się z dwóch części: z właściwej bramy miejskiej, zakończonej u góry attyką, i przybudowanej do niej od strony miasta kaplicy z cudownym obrazem Najświętszej Marii Panny. W niezłym stanie była również baszta Okrągła, porysowana tylko w paru miejscach, może w czasie walk 1794 r. Za czasów Smuglewicza swój pierwotny wygląd zachowała brama Rudnicka. Przednia jej część silnie występowała na zewnątrz murów, zaś część zwrócona ku miastu, dwukrotnie od tamtej wyższa, wznosiła się znacznie ponad linię muru. Obie, pokryte dachem płaskim, tworzyły rodzaj tarasów. O warowności tej bramy świadczyły jej masywność i dwa rzędy strzelnic okrągłych. Dobrze

Batorego p.t. „Sprawa zburzenia obwarowań m. Wilna w latach 1799–1805” przedstawiona Komisji Egzaminacyjnej 22 maja 1933 r., Wilno, dnia 24.VI.1933, k. 17–19; LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV) Ca, b. 1557, Dyplom magistra filozofii w zakresie historii, wydany Leonidowi Żytkiewiczowi przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej 26 czerwca 1933 r., k. 28.

41 J. Iwaszkiewicz, *Przedmowa*, [w:] L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna...*, s. 3.

42 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna...*, s. 8–18.

zachowane były, według inwentarza Krupowicza, bramy Trocka i Wileńska. Brama Tatarska była wtedy zajęta na koszary dla 86 żołnierzy, a więc również musiała być w niezłym stanie. Brama Mokra, inaczej św. Marii Magdaleny, chyba już nie istniała, gdyż nie było o niej żadnych wzmianek w źródłach z końca XVIII w.⁴³

W rozdziale trzecim autor opisuje zburzenie murów obronnych Wilna w latach 1799–1805. Inicjatywa pochodziła od ówczesnego litewskiego gubernatora cywilnego Johanna Fryzela, Niemca estońskiego pochodzenia. 21 VIII 1799 r. zwrócił się on do generał-gubernatora wojennego Borysa O'Brien de Lascy'ego z pismem, w którym udawał potrzebę zburzenia murów otaczających Wilno, gdyż od nich „powietrze w mieście jest zbyt zgęszczone, a przeto nieczyste”. Generał-gubernator przesłał tę propozycję do Petersburgu. 10 IX 1799 r. otrzymał on ukaz cara Pawła I zezwalający na zburzenie wiekowych murów wileńskich⁴⁴.

Wkrótce potem rosyjskie władze administracyjne zaczęły wydawać zezwolenia na branie z murów i baszt materiałów, pod warunkiem wywiezienia pozostałych gruzów i oczyszczenia oswobodzonego miejsca. Najpierw zburzono bramę Rudnicką, w znacznej części rozebrano basztę koło cerkwi Spaskiej oraz poczyniono wyłomy w murze obwodowym. Większa część materiałów wydobytych z burzonych murów, przypuszcza Żytkowicz, została sprzedana osobom prywatnym z małą kompensatą na rzecz miasta. Z tego powodu kolejny generał-gubernator Leon Benigsen w 1802 r. zakazał dalszego burzenia murów i zażądał wyjaśnienia, gdzie się podział wcześniej wydobyty materiał. Jednak w ówczesnych księgach sądu miejskiego nie pozostały żadne wzmianki o wytoczonym procesie za rozprzedaż materiałów wydobytych z burzonych murów. Najprawdopodobniej sprawę wyciszono. Dalej burzeniem murów miejskich zawiadował sam Benigsen, a zdobyte takim sposobem materiały szły na budowę obiektów rządowych, m.in. na rozbudowę rezydencji generał-gubernatora w Wilnie. Do 1805 r. prócz muru obwodowego zburzono bramy i baszty. Z całego rozległego obwodu fortyfikacji wileńskich, niemal przez trzy wieki chroniących Wilno i jego mieszkańców przed wrogiem, pozostała jedynie Ostra Brama. Oszczędzono ją z powodu istnienia przy niej kaplicy z cudownym obrazem⁴⁵.

Na zakończenie Żytkowicz sugeruje, że jakkolwiek zburzenie fortyfikacji wileńskich zainicjowali gubernatorzy rosyjscy, a potwierdził ukaz carski, w zasadzie nie byli temu przeciwni mieszkańcy Wilna i reprezentujący ich Magistrat. Spory Magistratu z władzami administracyjnymi rosyjskimi dotyczyły jedynie

43 Tamże, s. 19–25.

44 Tamże, s. 26–27.

45 Tamże, s. 31–35.

tego, kto ma tego dokonać i do kogo należeć będzie wydobyty materiał budowlany. Nikt z nich nie usiłował uratować od zniszczenia pamiątek dawnej architektury, zachować zabytkowych bram i baszt, gdyż nie było zrozumienia dla ich wartości. Średniowieczne lub późniejsze mury obronne miast europejskich w większości zostały zburzone i Wilno nie było w tym wyjątkiem⁴⁶.

Książka Żytkowicza była pozytywnie oceniona przez współczesnych mu recenzentów. M. Łowmiańska w opublikowanej w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie” recenzji podkreślała takie jej walory, jak źródłowość, przejrzystość i jasność⁴⁷. Zainteresowanie pozycją utrzymało się również w czasach późniejszych. W 1984 r. została przetłumaczona przez emigracyjnego litewskiego historyka Marijusa Blynasa na język litewski i wydana w Stanach Zjednoczonych⁴⁸.

W 1935 r. jako szósta pozycja „Biblioteczki Wileńskiej” ukazała się książka byłej studentki USB, nauczycielki Ireny Zaleskiej-Stankiewiczowej *Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1831)*. Książka zawiera wstęp, pięć rozdziałów, spis osób i miejscowości oraz wykaz źródeł archiwalnych⁴⁹.

W rozdziale pierwszym autorka podaje wiadomości ogólne o działających w tych latach prywatnych pensjach żeńskich w Wilnie, ich liczbie, czasie trwania nauki, relacjach z władzami szkolnymi. Według autorki w latach 1795–1830 działało w Wilnie krócej lub dłużej 25 pensji żeńskich świeckich. Były one przeważnie trzyklasowe, rzadziej liczyły dwie lub cztery klasy. Liczba klas była zależna od liczby pensjonarek. Pensje dwuklasowe z biegiem czasu przekształcały się w trzyklasowe i odwrotnie – trzyklasowe redukowały się w niektórych latach do dwuklasowych. Ogólna liczba uczennic na poszczególnych pensjach żeńskich świeckich była niewielka i wahała się od 15 do 38 osób. W roku 1814 w guberni wileńskiej w prywatnych pensjach żeńskich uczyło się ogółem 70 dziewcząt. W latach następnych liczba pensjonarek znacznie wzrosła. W roku 1830 w samym tylko Wilnie było ich 256. Opłaty za naukę zależały od warunków bytowych i poziomu nauczania w konkretnej placówce. Uczennice mieszkające na pensji płaciły rocznie od 150 do 300 rubli srebrnych rocznie, uczennice przychodzące – od 30 do 75 rubli rocznie⁵⁰.

46 Tamże, s. 36–37.

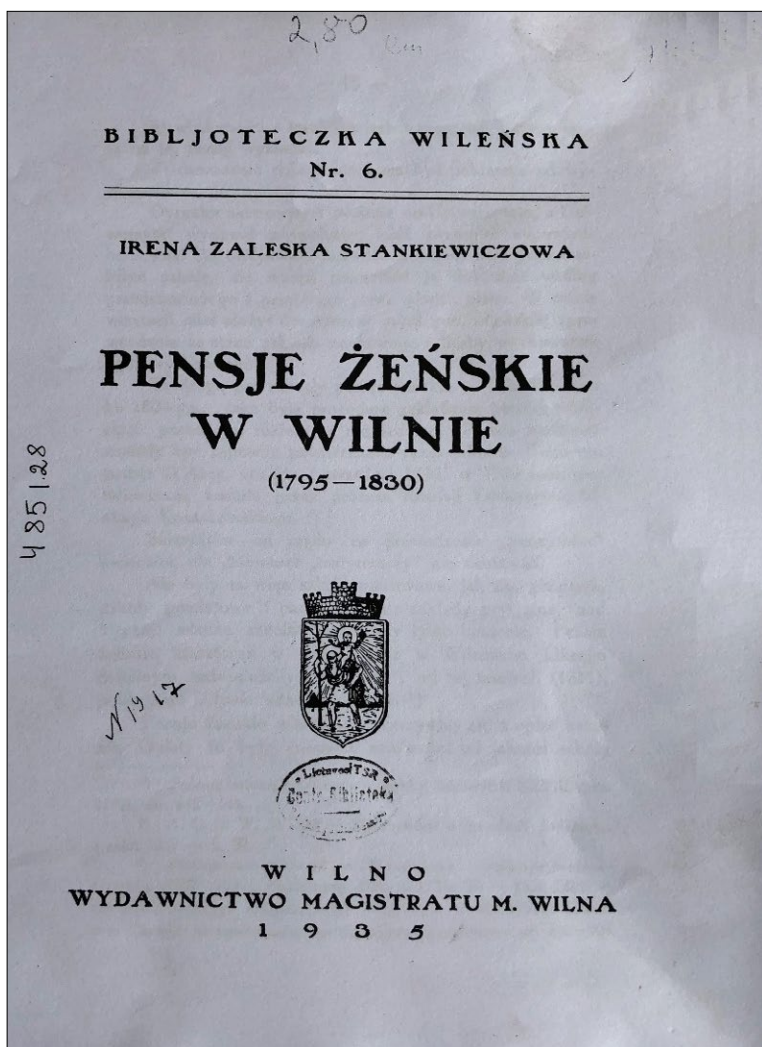
47 M. Łowmiańska, rec. Żytkowicz Leonid, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, *Biblioteczka Wileńska*; nr 5. *Wyd. Magistratu m. Wilna. Wilno 1933. Str. 39+3 ilustr. +plan*, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 337–341.

48 L. Żytkowicz, *Gynybinių Vilniaus sienų nugriovimas (1799–1805)*, vertė M. Blynas, [Brooklyn]: Kęstučio Jeronimo Butkaus fondas, 1984.

49 I. Zaleska-Stankiewiczowa, *Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1831)*, Wilno 1935, Biblioteczka Wileńska; nr 6.

50 Tamże, s. 6–28.

Karta tytułowa książki Ireny Zaleskiej-Stankiewiczowej
Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1830), Wilno 1935

W rozdziale drugim autorka przytacza wiadomości o właścicielach prywatnych pensji żeńskich, nauczycielach i nauczycielkach, ich kwalifikacji i ocenie pracy nauczycieli przez wizytatorów, a także o uczennicach, ich pochodzeniu oraz wyznaniu⁵¹. W rozdziale trzecim przedstawia cele i zakres nauczania, wybór przedmiotów, planach zajęć szkolnych, wizytacjach i egzaminach⁵².

51 Tamże, s. 29–53.

52 Tamże, s. 54–88.

W rozdziale czwartym analizuje podręczniki, z jakich uczyły się pensjonarki⁵³. W rozdziale piątym rozważa o wychowaniu religijno-moralnym i fizycznym⁵⁴.

W 1936 r. w „Ateneum Wileńskim” ukazała się recenzja książki Zaleskiej-Stankiewiczowej napisana przez pedagoga i pracownika Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, dr Michała Ambrosa. Recenzent podkreślał ważność podjętego przez Zaleską-Stankiewiczową tematu, ponieważ dziedzina wychowania kobiet była wówczas bardzo mało opracowana. Jednocześnie wskazywał na istnienie w książce wielu miejsc dyskusyjnych, wymagających uzupełnienia i objaśnień. Zwracał uwagę również na niedostateczne wykorzystanie przez autorkę materiałów archiwalnych i drukowanych⁵⁵.

W 1936 r. jako kolejną pozycję „Biblioteczki Wileńskiej” wydano książkę absolwenta USB, historyka Bogumiła Zwolskiego *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41*⁵⁶. Na podstawie tej pracy, napisanej pod kierunkiem prof. Kościałkowskiego w 1937 r. na Wydziale Humanistycznym USB, uzyskał on stopień doktora filozofii w zakresie historii⁵⁷.

Praca Zwolskiego, oparta przeważnie na materiałach archiwalnych, w znacznej mierze pochodzących ze zbiorów archiwum Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie, zawiera obszerny wstęp, trzy rozdziały, zakończenie oraz spis osób. We wstępie autor omawia tumulty religijne i ich charakter, konfederację warszawską 1573 r. i stosowanie jej postanowień w życiu⁵⁸, położenie różnowierców na Litwie, pierwsze zburzenie wileńskiego zboru kalwińskiego w 1611 r., zatargi zboru kalwińskiego z bernardynkami w Wilnie, a także literaturę dotyczącą wypadków z roku 1639–1641 w Wilnie⁵⁹.

W rozdziale pierwszym Zwolski opisuje konflikt wynikły między katolikami a kalwinami w Wilnie. Powodem do jego wybuchu stały się 4 X 1639 r. strzały wypuszczone z łuku w stronę należącego do sióstr bernardynek kościoła

53 Tamże, s. 89–126.

54 Tamże, s. 127–148.

55 M. Ambros, rec. *I. Zaleska-Stankiewiczowa, Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1830)*, Wilno 1935, *Biblioteczka Wileńska*; nr 6, „Ateneum Wileńskie 1936”, t. 11, s. 578–588.

56 B. Zwolski, *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41*, Wilno 1936, *Biblioteczka Wileńska*; nr 7.

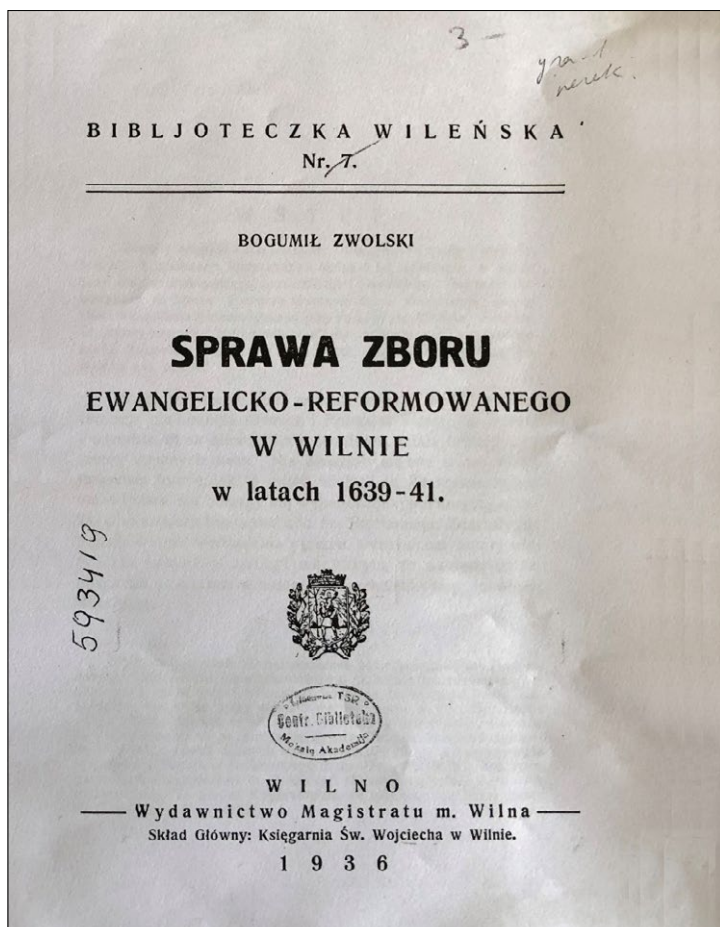
57 M. Kozłowski, *Wychowawca i nauczyciel. O uczniach Stanisława Kościałkowskiego*, [w:] *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony*, pod red. M. Dąbrowskiej, Warszawa–Łódź 2016, s. 156–158.

58 Konfederacja warszawska – określenie uchwały podjętej 28 I 1573 roku na sejmie konwokacyjnym w Warszawie, zawierającej postanowienia dotyczące zapewnienia swobody wyznania szlachcie w Rzeczypospolitej. Gwarantowała bezwarunkowy i wieczny pokój między wszystkimi różniącymi się w wierze, zapewniała innowiercom równouprawnienie z katolikami i opiekę państwa. Ważność prawną konfederacji była stale kwestionowana, praktycznie weszła jednak w życie, zaprzysięgana przez królów przy koronacji, mimo opozycji Stolicy Apostolskiej i sprzeciwów episkopatu. Zob. m.in. M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia*, Warszawa 1974.

59 B. Zwolski, *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego...*, s. 3–16.

św. Michała. Ponieważ strzały padły od strony znajdującego się niedaleko kościoła zboru kalwińskiego, gdzie w tym samym czasie odbywały się chrzciny, podejrzenie padło na kalwinów, z którymi siostry bernardynki i przedtem miały nie najlepsze stosunki. Nazajutrz oburzony tłum napadł na zbor oraz na szkołę i szpital kalwiński. Na rozkaz wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła zamieszki zostały uśmierzone, ale konflikt nie wygasł. Zdarzały się dalsze ekscesy, o które obie strony obwiniały jedna drugą. Sprawa dotarła do króla Władysława IV. Władca próbował przywieść strony do zgody, a gdy nie udało się 15 XII 1639 r. powołał komisję, która miała przeprowadzić śledztwo⁶⁰.

Karta tytułowa książki Bogumiła Zwolskiego
Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41, Wilno 1936.

⁶⁰ Tamże, s. 16–29.

W następnych dwóch rozdziałach Zwolski rozpatruje pracę komisji, obradującej w Wilnie od 19 I do 15 II 1640 r, nowe zamieszki, do jakich doszło 25 II 1640 r. w Wilnie podczas pogrzebu Aleksandra Przypkowskiego, dworzanina Krzysztofa Radziwiłła⁶¹, opisuje przebieg sądu sejmowego w maju 1640 r., na którym zapadł wyrok. Osoby winne zamieszek w Wilnie miały być ukarane, a zbór kalwiński przeniesiony poza mury miejskie. Kalwini próbowali apelować o odwołanie wyroku, ale bez powodzenia, zwłaszcza po tym, jak utracili swego możnego protektora Krzysztofa Radziwiłła (zmarł w nocy z 18 na 19 IX 1640)⁶².

W zakończeniu Zwolski w oparciu o przebadany materiał dochodzi do wniosku, że fakt strzelania 4 X 1639 r. do kościoła św. Michała był jedynie pretekstem do wybuchu zamieszek na tle religijnym w Wilnie. Przyczyn należy szukać głębiej, w napiętych stosunkach między katolikami a kalwinami, jakie panowały podówczas w Wilnie. Usunięcie poza mury miasta zboru jako czynnika ciągłego niepokoju również nie doprowadziło do unormowania stosunków, czego dowiodły późniejsze zamieszki i zburzenie nowego zboru w roku 1682⁶³.

Książka Zwolskiego została pozytywnie oceniona przez innych historyków. M. Łowmiańska w opublikowanej w „Ateneum Wileńskim” recenzji podkreślała: „Zarówno w sposobie zestawienia różnych grup dokumentów, jak i w krytyce ich, analizie, ostrożności wnioskowania – wykazał autor dobrą metodę naukową, która czyni wywody jego przekonywającymi”⁶⁴.

W 1938 r. ukazała się ósma pozycja „Biblioteczki Wileńskiej” – książka absolwenta Wydziału Humanistycznego USB, pracownika Archiwum Państwowego w Wilnie Stefana Rosiaka *Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” 1879–1882*. Książka ma trzy rozdziały poprzedzone wstępem, epilog, dodatek zawierający wykaz statystyczny wydawnictw księgarni oraz wykaz osób i miejscowości⁶⁵. We wstępie Rosiak zaznaczał, że niniejsza jego praca ma na celu:

Przypomnienie małego ułamka życia wielkiej pisarki, kiedy to w ciągu trzech lat współpracowała z Wilnem bezpośrednio, stworzywszy dla swej działalności nowe tereny pracy – księgarnię „E. Orzeszkowa i S-ka” istniejącą w Wilnie w latach 1879–1882. Praca ta wiązała Orzeszkową z Wilnem silnymi więzami miłości, przeżywała w niej swoje jeszcze młodzieńcze porywy i cały zapal egzaltowanej natury. W hołdzie należnym od Wilna za tę jej pracę chociaż skromnym szkicem z dziejów księgarni chcemy uczcić pamięć Orzeszkowej⁶⁶.

61 Tamże, s. 29–49.

62 Tamże, s. 49–63.

63 Tamże, s. 64–66.

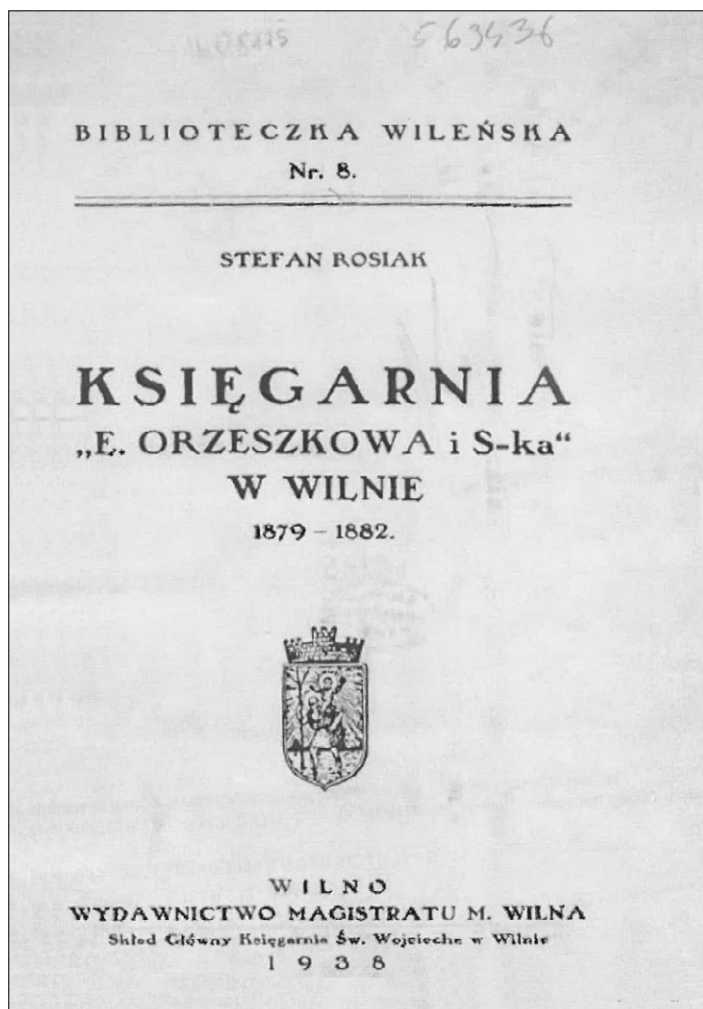
64 M. Łowmiańska, rec. *Zwolski Bogumił, Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41, Biblioteczka Wileńska; nr 7. Wyd. Magistratu m. Wilna. Wilno 1936. Str. 70, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 688–690.*

65 S. Rosiak, *Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie 1879–1882*, Wilno 1938, Biblioteczka Wileńska; nr 8.

66 Tamże, s. 3.

Dalej autor podaje krótkie biografie Elizy Orzeszkowej, Wincentego Chełmińskiego i Wacława Makowskiego oraz wymienia źródła, na których oparł swą pracę (listy różnych osób, które bezpośrednio lub pośrednio brały udział w pracach księgarń, dokumenty urzędowe władz administracyjnych i sądowych, notatki w czasopismach i dziennikach z tej epoki itp.)⁶⁷.

Karta tytułowa książki Stefana Rosiaka *Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie 1879–1882*, Wilno 1938

67 Tamże, s. 3–7.

W rozdziale pierwszym Rosiak opisuje założenie i działalność księgarni „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie. Według niego głównym inicjatorem założenia księgarni był literat W. Chełmiński, zatrudniony w tym czasie jako księgowy dóbr Wittgensteina w Werkach pod Wilnem. Za namową Chełmińskiego Orzeszkowa w 1879 r. nabyła od Stefana Romanowskiego podupadłą księgarnię wraz z koncecją i przyjęła pełną odpowiedzialność za nowo utworzoną firmę „E. Orzeszkowa i S-ka”, do której początkowo wchodził także S. Romanowski i ekspedientka Aleksandra Moniuszkowa, potem W. Chełmiński. Po usilnych staraniach otrzymano od władz rosyjskich zezwolenie na prowadzenie handlu książkami we wszystkich językach oprócz żydowskiego oraz wypożyczanie książek we wszystkich językach oprócz polskiego. Mijało się to z celami założycieli, którym chodziło właśnie o jak najszerze upowszechnienie książek polskich. Tym nie mniej z entuzjazmem przystąpili oni do urządzenia księgarni, którą przeniesiono do nowego lokalu przy ulicy Świętojańskiej 2. Księgarnia oficjalnie została otwarta 29 IX 1879 r. Jej kierownikiem został Wacław Makowski, przedtem pracownik księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie. Nie zważając na zakaz księgarnia nie tylko sprzedawała, lecz i wypożyczała książki polskie, co nie uszło uwadze rosyjskiej administracji pilnie śledzącej za jej działaniem. Podejrzliwość władz budziła również działalność wydawnicza księgarni. Na skutki długo nie trzeba było czekać. 23 IV 1882 r. na rozkaz generał-gubernatora wileńskiego księgarnię zamknięto i opieczętowano. Orzeszkową i Chełmińskiego wydalono z Wilna i oddano na trzy lata pod nadzór policyjny. W Wilnie pozostał Makowski, który robił wszystko co mógł, żeby uratować choć część zasobów księgarni. Po przeprowadzonej rewizji niesprzedane książki, których treść nie budziła zastrzeżeń rewizorów, zwrócono spółce bez prawa sprzedaży na miejscu. Po ostatecznej likwidacji księgarni wydawnictwa wzięte w komis zwrócono właścicielom, pozostałe nabyły inne księgarnie, a niektóre książki i oleodruki osoby prywatne. Pieniądze z wyprzedaży tylko częściowo pokryły wydatki na jej urządzenie⁶⁸.

Rozdział drugi poświęcony jest działalności wydawniczej księgarni „E. Orzeszkowa i S-ka”. Księgarnia, pokonując różnego rodzaju trudności, wydała kilkadziesiąt książek w języku polskim, w tym utwory literackie i publicystyczne samej Orzeszkowej, Marii Konopnickiej, Edwarda Lubowskiego, Jana Karłowicza, Piotra Chmielowskiego, Michała Bałuckiego, Leopolda Méyeta, T.T. Jeża (Teodora Tomasza Miłkowskiego) i innych. Wydano także *Kalendarz Wileński na rok 1882*, *Kalendarz Litewski na rok 1882*, pismo literacko-satyryczne *Kartki satyryczno-humorystyczne Argus*. *Zebrał Alfabet*, a także niektóre utwory muzyczne oraz fotografie z widokami Wilna i okolic. Miano zamiar wydać gazetę, jednak został on niezrealizowany⁶⁹.

68 Tamże, s. 9–37.

69 Tamże, s. 38–112.

W rozdziale trzecim króciutko omówiono sprawę uruchomienia przy księgarni czytelnicy⁷⁰. W epilogu przedstawiono krótko dalsze losy pracowników zlikwidowanej księgarni. Chełmiński, wysłany z Wilna w rodzinne strony na Podlasiu, po długich staraniach otrzymał zezwolenie na terminowy pobyt w Warszawie, gdzie mógł łatwiej znaleźć dorywczą pracę dziennikarską. Po skończeniu zesłania w 1887 r. wrócił do Wilna, gdzie wkrótce zmarł na gruźlicę i został pochowany na Rossie. Orzeszkowa stale mieszkała w Grodnie i w ciągu trzech lat była pod nadzorem policji. Makowski po likwidacji księgarni „E. Orzeszkowa i S-ka” podjął pracę w księgarni Feliksa Zawadzkiego, w 1883 r. nabył własną księgarnię przy tej samej ulicy Świętojańskiej tylko w innym gmachu⁷¹.

Książkę Rosiaka zrecenzowała na łamach „Ateneum Wileńskiego” asystentka Katedry Literatury Polskiej na USB, dr Maria Dunajówna. Poczyniła ona uwagi dotyczące struktury książki, wkładu Chełmińskiego i Makowskiego w pracę księgarni, stosunku księgarni Orzeszkowej do księgarni Zawadzkiego itp. Jednocześnie zaznaczyła, że uwagi te nie pomniejszają wartości książki, stanowiącej niewątpliwie cenny dorobek w literaturze historycznej⁷². Dodać można, że Rosiak, który po wojnie wyjechał do Polski w jej nowych granicach, w 1947 r. na podstawie tej książki doktoryzował się na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Promotorem był prof. Ryszard Mienicki⁷³.

W tym samym 1938 r. ukazała się dziewiąta pozycja „Biblioteczki Wileńskiej” – książka kierownika Archiwum Wojskowego w Warszawie, majora piechoty Wojska Polskiego Bolesława Waligóra *Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką*⁷⁴. Książka została wydana w związku z przypadającą w grudniu 1938 r. i uroczyste obchodzoną w Wilnie 20. rocznicą powstania Samoobrony Litwy i Białorusi⁷⁵.

Autor książki i jego prace z historii wojskowości byli dobrze znane w Wilnie. W 1936 r. brał on udział w założeniu Pracowni Naukowej Wojskowego Biura Historycznego w Wilnie, w 1937 r. został członkiem nowo powstałej Sekcji Historii Najnowszej Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie⁷⁶.

70 Tamże, s. 113–114.

71 Tamże, s. 115–116.

72 M. Dunajówna, rec. S. Rosiak, *Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie, 1879–1882, Wilno 1938, Biblioteczka Wileńska; nr 8*, „Ateneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 2, s. 314–317.

73 K. Śreniawska, *Rosiak Stefan (16 VII 1897 Ozorków – 1 I 1973 Łódź), historyk, archiwista*, [w:] *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 450; *Rosiak Stefan (1897–1973)*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. T. 1, s. 336.

74 B. Waligóra, *Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką*, Wilno 1938, Biblioteczka Wileńska; nr 9.

75 *XX-lecie Samoobrony Litwy i Białorusi*, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 366.

76 Z.W. (Zbigniew Wawer), *Waligóra Bolesław Andrzej (9 IX 1898 Kraków – 1941 Londyn) historyk wojskowości, major* [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa,

Książka zawiera wstęp, trzy części, które dzielą się na rozdziały i podrozdziały, wykaz źródeł, spis szkiców, spis fotografii, dodatek (uzupełnienie o stanie liczbowym członków POW). We wstępie B. Waligóra pisał:

W pracy tej chodziło o przedstawienie w zarysie zdarzeń na ziemiach północno-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1918–1919, a mianowicie: okupacji Białorusi i Litwy przez wojsko Rosji Sowieckiej, próby narzucenia siłą obcego ustroju pod hasłem władzy sowieckiej i dyktatury proletariatu a sprowadzającego się do dyktatury komunistycznej partii oraz przedstawienia się tym dążeniom miejscowej ludności; wreszcie przygotowań Rosji Sowieckiej do ofensywy w głąb Polski i przebiegu operacji wojennych, zakończonych zdobyciem przez Polaków Wilna w dniu 10 kwietnia 1919 r.⁷⁷

W pierwszej części książki naświetla on takie wydarzenia, jak: przewrót czyli rewolucja listopadowa 1918 r. w Niemczech, podjęcie przez Rosję ofensywy na zachodzie, okupacja Białorusi i przygotowanie do okupacji Litwy i Polski przez Rosję Sowiecką, powstanie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Włościańskiego Litwy, dążenie komunistów do zagarnięcia władzy w Wilnie, powstanie Samoobrony Litwy i Białorusi i rozbicie przez siły Samoobrony grupy bojowej komunistów, bój pod Wilnem w dniach 3–5 I 1919 r., wkroczenie do Wilna wojska sowieckiego, położenie na froncie w styczniu 1919 r, zatrzymanie przez wojsko polskie ofensywy sowieckiego frontu zachodniego⁷⁸.

W części drugiej autor pisze o działalności Tymczasowego Robotniczo-Włościańskiego Rządu Litwy, wprowadzeniu na Litwie ustroju sowieckiego, zwalczaniu przez komunistów przeciwników politycznych. Rozpatruje on także podjętą przez ten rząd kwestię uspołecznienia ziemi na Litwie oraz stosunek chłopów do Tymczasowego Robotniczo-Włościańskiego Rządu. Przedstawia on również tworzenie komunistycznych władz terytorialnych, powołanie Rewolucyjnej Rady Wojennej Litwy, prowadzoną przez komunistów akcją zaciągu ochotników do Armii Czerwonej i przyczyny jej niepowodzenia. W tej części omawia on położenie na froncie zachodnim w lutym i marcu 1919 r.⁷⁹

W części trzeciej książki autor przedstawia okoliczności powstania Socjalistycznej Sowieckiej Republiki Litwy i Białorusi (Litbiełu), ogłoszone przez rząd komunistyczny reformy gospodarcze, oświatowe i kulturowe, organizację władz administracyjnych i wojskowych, działania wojenne w marcu i początku kwietnia 1919 r., ofensywę Litwy Kowieńskiej na Wilno, nadzieje komunistów

1994, s. 543; *Pracownia Naukowa Wojskowego Biura Historycznego w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 802; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, Wilno 1938, s. 12–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, Wilno 1939, s. 12–13.

77 B. Waligóra, *Walka o Wilno...*, s. 1.

78 Tamże, s. 1–74.

79 Tamże, s. 75–214.

na wybuch rewolucji w krajach Europy Zachodniej i w Polsce, zdobycie Wilna przez Wojsko Polskie, przybycie do Wilna Józefa Piłsudskiego i ogłoszenie przez niego słynnej odezwy „Do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Wileńskiego”⁸⁰.

Książka B. Waligóry została pozytywnie oceniona przez publicystę, historyka, kierownika Pracowni Naukowej Wojskowego Biura Historycznego w Wilnie Waleriana Charkiewicza. W opublikowanej na łamach czasopisma „Ateneum Wileńskie” recenzji podkreślał on, że główną zaletą pracy B. Waligóry jest wydobywanie na jaw i dokładna analiza wydarzeń w okresie od jesieni 1918 do 19 IV 1919 r. Waligóra przedstawił w swej książce nie tylko działania wojsk polskich, ale i prawie nieznaną dotychczas wysiłkę patriotyczny, społeczny i zbrojny ludności ziem okupowanych przez Rosję Sowiecką. Ponadto bardzo dokładnie zarysował on wysiłki okupantów, dążących do wprowadzenia swych rządów na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest to praca, zawierająca nie tylko nową syntezę, ale i nowy materiał źródłowy, stąd jej wielkie znaczenie – konkludował Charkiewicz⁸¹.

Książka B. Waligóry była ostatnią wydaną drukiem pozycją „Biblioteczki Wileńskiej”. Wydawanie następnych numerów zostało przerwane z powodu wybuchu II wojny światowej.

Podsumowanie

Wydawnictwo seryjne Magistratu miasta Wilna „Biblioteczka Wileńska” ukazywało się w latach 1929–1938. Wydano wszystkiego dziewięć pozycji. Ich autorami, z wyjątkiem profesora USB S. Pignonia i kierownika Archiwum Wojskowego w Warszawie, majora B. Waligóry, byli młodzi historycy, absolwenci Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego. Prace swoich wychowanków polecali do druku profesorowie USB, pod których kierunkiem zostały one napisane. Odbierano najlepsze rozprawy nauczycielskie, magisterskie lub doktorskie poświęcone różnym aspektom (urbanistycznym, militarnym, politycznym, kulturalnym, religijnym) historii Wilna. Wydawnictwo takim sposobem realizowało stawiane mu zadania – zachęcało młodych naukowców do podjęcia badań nad dziejami miasta Wilna i szerzyło taką wiedzę w szerokich kręgach społeczeństwa. Opublikowane w „Biblioteczce Wileńskiej” prace wniosły znaczący wkład do ogólnego dorobku naukowego wileńskich historyków w okresie międzywojennym.

80 Tamże, s. 215–449.

81 W. Charkiewicz, rec. *Waligóra Bolesław, Walka o Wilno: okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką. Biblioteczka Wileńska nr 9. Wyd. Zarządu Miejskiego w Wilnie. Wilno 1938. Str. 483+8 nlb. +4 ilustr.+8 szkiców*, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 284–289.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Państwowe Archiwum Centralne Litwy, dalej: LCVA)
- LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1557, Dyplom magistra filozofii w zakresie historii, wydany Leonidowi Żytkiewiczowi przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej 26 czerwca 1933 r., k. 28.
- LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1557, Komisja egzaminacyjna Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego dla egzaminów magisterskich [Protokoły egzaminów, złożonych przez Leonida Żytkowicza], k. 1–16.
- LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1557, Ocena pracy magisterskiej Leonida Żytkowicza, studenta Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego p.t. „Sprawa zburzenia obwarowań m. Wilna w latach 1799–1805” przedstawiona Komisji Egzaminacyjnej 22 maja 1933 r., Wilno, dnia 24.VI.1933, k. 17–19.
- LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Dyplom doktora filozofii w zakresie historii, wydany Marii Pelagii Łowmiańskiej z domu Plackowska przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Wilno, 30 kwietnia 1932, k. 1.
- LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Ocena pracy p. Marii Łowmiańskiej p. t. „Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku”, k. 5–6.
- LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Protokół z egzaminu doktorskiego p. Marii Łowmiańskiej z historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, dn. 24 czerwca 1931 r., k. 3–4.
- LCVA, sygn. F.175, ap. 5(IVB), b. 122, Wilno, 14 marca 1931 roku, Do Pana Dziekana Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Podanie Marii Łowmiańskiej, absolwentki USB o dopuszczenie jej do egzaminów doktorskich w zakresie historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, k. 11.

Źródła drukowane

- Łowmiańska M., *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 3.
- Pigoń S., *Z dawnego Wilna: Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 2.
- Rabinowiczówna S., *Wilno w powstaniu roku 1830/1831*, Wilno 1932, Biblioteczka Wileńska; nr 4.
- Rodkiewiczówna J., *Cech introligatorski w Wilnie. Zarys historyczny*, Wilno 1929, Biblioteczka Wileńska; nr 1.
- Rosiak S., *Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie 1879–1882*, Wilno 1938, Biblioteczka Wileńska; nr 8.
- Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, Wilno 1938.

Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938, Wilno 1939.

Waligóra B., *Walka o Wilno: okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką*, Wilno 1938, Biblioteczka Wileńska; nr 9.

Zaleska-Stankiewiczowa I., *Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1831)*, Wilno 1935, Biblioteczka Wileńska; nr 6.

Zwolski B., *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41*, Wilno 1936, Biblioteczka Wileńska; nr 7.

Żytkowicz L., *Gynybinių Vilniaus sienų nugriovimas (1799–1805)*, vertė M. Blynas, [Brooklyn] 1984.

Żytkowicz L., *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805), z ilustracjami i planem*, Wilno 1933, Biblioteczka Wileńska; nr 5.

Opracowania

Chodakowski Zorian Dołęga (właściwie Adam Czarnocki, 1784–1825), [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. T. 1: *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 49.

Korolko M., *Klejnot swobodnego sumienia*, Warszawa 1974.

Kozłowski M., *Wychowawca i nauczyciel. O uczniach Stanisława Kościalkowskiego*, [w:] *Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony*, pod red. M. Dąbrowskiej, Warszawa–Łódź 2016, s. 156–158.

Pracownia Naukowa Wojskowego Biura Historycznego w Wilnie, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 802.

Rosiak Stefan (16 VII 1897 Ozorków – 1 I 1973 Łódź), historyk, archiwista, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. T. 1: *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 336.

Śreniawska K., *Rosiak Stefan (16 VII 1897 Ozorków – 1 I 1973 Łódź)*, historyk, archiwista, [w:] *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 450.

Wykaz tematów rozpraw doktorskich oraz prac magisterskich i nauczycielskich w zakresie historii, przyjętych w latach 1923–1939 przez Komisję Egzaminacyjną Wydziału Humanistycznego USB, zest. B. Zwolski, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno 1933, s. 368–373.

Z. W. (Zbigniew Wawer), *Waligóra Bolesław Andrzej (9 IX 1898 Kraków – 1941 Londyn)* historyk wojskowości, major, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 543.

XX-lecie Samoobrony Litwy i Białorusi, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 366.

Recenzje

Ambros M., rec. *Zaleska-Stankiewiczowa Irena, Pensje żeńskie w Wilnie (1795–1830)*. Biblioteczka Wileńska, nr 6. Wyd. Magistratu miasta Wilna. Wilno 1935. Str. 158, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 578–588.

- Charkiewicz W., rec. *Waligóra Bolesław, Walka o Wilno: okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 przez Rosję Sowiecką. Biblioteczka Wileńska nr 9. Wyd. Zarządu Miejskiego w Wilnie. Wilno 1938. Str. 483+8 nlb.+4 ilustr.+8 szkiców, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, z. 1, s. 284–289.*
- Dunajówna M., rec. *Rosiak Stefan, Księgarnia „E. Orzeszkowa i S-ka” w Wilnie, 1879–1882. Biblioteczka Wileńska nr 8. Wyd. Magistratu miasta Wilna. Wilno 1938. Str. 121+3 nlb, „Ateneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 2, s. 314–317.*
- Łowmiańska M., rec. *Zwolski Bogumił, Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639–41, Biblioteczka Wileńska, nr 7. Wyd. Magistratu m. Wilna. Wilno 1936. Str. 70, „Ateneum Wileńskie” 1936, t. 11, s. 688–690.*
- Łowmiańska M., rec. *Żytkowicz Leonid, Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805), Biblioteczka Wileńska, nr 5. Wyd. Magistratu m. Wilna. Wilno 1933. Str. 39+3 ilustr.+plan, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 337–341.*

